

Il-Marda tad-Deni rqiq fid-Dinja, f'Malta u f'Hal Kirkop

Joseph Carbone

Wara li r-rakkont dwar il-pesta li deher fuq il-ħarġa tas-sena l-oħra ntlaqa' b'tant interess, Joseph Carbone din is-sena ħaseb li jagħtina ħarsa estensiva fuq il-marda tad-deni rqiq li sa mitt sena ilu kienet għadha taħsad il-ħajja ta' diversi vittmi.

Hal Kirkop sa ftit tas-snин ilu tista' tgħid li kien meqjus bħala raħal argrikolu, fejn kont issib bosta li kienu jaqilgħu l-ħobża ta' kuljum mill-agrikoltura u t-trobbija tal-annuali. Ma' dawn kien hemm ukoll dawk li kienu jżommu dan ix-xogħol, bħala t-tieni xogħol tagħhom (*part-time*). Kemm hu hekk, li f'Hal Kirkop kien hawn is-settur agrikolu sod, li nies anzjani jsemmulek li fi żmien il-ħasad tal-uċuħ u l-qlugħ tal-patata f'xi żmien kien ikun hemm serbut ta' nies jistennnew fejn l-imtgħali, biex il-bdiewwa Koppin kienu jmorru jfittxu minnhom biex jaħdmu magħħom bħala lavranti fl-għelieqi. Jingħad li bosta minnhom kienu jkunu nies miż-Żurrieq. Dan għaliex fl-istaġun tax-Xitwa, peress li bosta minnhom kienu jkunu sajjieda, ma kienux jaħdmu fuq il-baħar u l-familja, speċjalment it-tfal kienu jridu jieklu, allura kienu jfittxu xogħol temporanju fuq l-art. Kienu jifteħmu magħħom b'tant kuljum u f'nofsinhar iċla, li bosta drabi kienet tkun tikkonsisti f'xi erba patatiet mgħollija, aktarx milli kienu jolqtu jew jaqsmu bil-furkettun waqt il-qlugħ, xi naqra nċova jew aringi u xi mgħarfa jew tnejn fażola mgħollija bit-tewm u t-tursin, b'xi ħobza tal-Malti magħħom.

Sfortunatament, minn raħal kważi kollu agrikolu, f'Hal Kirkop il-progress qered parti sostanzjali mir-raba' u l-irziezet tiegħu, għalhekk, illum ftit li xejn għaddekk issib bdiewwa li jieklu biss mir-raba u t-trobbija tal-annuali. Forsi fadal waħdiet u xi ftit li jagħmlu dan bħala t-tieni xogħol tagħhom.

Annuali kienu jrabbu, barra fniek u tjur, ngħaġ, mogħoż, għoġġiela u baqar, kif ukoll ħnieżer, fejn ma kienux jonqsu xi żiemel jew tnejn, xi bagħal jew xi ħmar jew ħmara. Sa jsemmu wieħed li bħala t-tieni xogħol tiegħu kien li jdur bil-bodbod, biex jgħammar il-mogħoż ta' min ma kellux wieħed (ma nafx jekk kellux ukoll xi muntun), kif ukoll, kien jaqta l-qrun tal-mogħoż, ta' min kien iqabbdu.

Mikiel Callus (Grajjak), fuq il-lemin, flimkien mat-tfal tiegħu Ĝużeppi u Tilda jaħdmu r-raba lejn nofs is-seklu għoxrin (ritratt Jéremy Boissevain)

Bħala trobbija ta' mogħoż u nagħaq, f'Hal Kirkop kien hawn merħliet kbar. Sa ftit għexieren ta' snin ilu, jissemmew raħħala bħalma kien Nardu Sacco (is-Singes), Karmnu Cassar (Burżinu), kif ukoll Toni Spiteri (ix-Xixx), Gużeppi Chircop (Badundu) u l-familja Cassar (ta' Ĝanni ta' Bend), li kellhom merħliet imdaqqsa. Jiena niftakar lil Karmnu Burżinu u lil Nardu s-Singes ġejjin bil-merħliet tagħhom ta' nagħaq u mogħoż, li kienu mdaqqsin mhux hażin. Kien hemm ukoll dawk li kienu jrabbu xi mogħża, jew tnejn u ġieli aktar, x'aktarx f'xi maqjel fil-ġardina tad-dar. Kien hemm min, bħalma kienet ziti, li kienet toħroġ tirgħha l-mogħoż, wara nofs inhar, flimkien ma xi nofs tużżana nisa oħra, f'ta' Ċrinċa, li llum m'għadiex teżisti, għax inbelgħet mill-iżvilupp tal-mitjar. Jiena fil-vaganzi spiss kont immur magħha, u filwaqt li huma kieno joqogħdu jraqqgħu xi ħwejjieġ, jew jaħdmu s-suf, jiena u xi tfal oħra, konna noqogħdu nilagħbu f'dak ix-xagħri.

Jekk immorru lura għal madwar sebgħin jew tmenin sena ilu, meta kienu jiġu jaqgħu u jqumu minn dak li kienet tgħidilhom l-awtorita sanitaria, il-poplu Malti inkluż il-Koppin ma kienux jobdu kollha u l-ħalib kienu jixorbuh ġej dirett minn sider il-mogħża u ma jgħalluhx, biex jippasturizzaw, allura kien hemm min jimrad bid-deni rqiq.

Imbagħad jekk immorru aktar lura qabel ma ġie skopert il-kif u x'fatta, din il-marda tolqot lill-bniedem, kull tant fatali, għax kienet toqtol lil xi wħud, min jaf kemm mardu nies u għaddew mill-martirju ta' deni akut, uġiegħ fil-ġogi, għaraq u sintomi oħra li tikkawża din il-marda.

Niftakar liz-zija, Karmni Curmi (ta' Toni I-Għawdexi), li kellha xi erba' mogħożiet u jiena ta' tifel li kont, kont irrid naħleb. Kienet thallini, però dejjem kienet twissini biex ma nixrobx ħalib għadu jinħeħeb qabel ma jitgħallu, għax jista jaqbdek id-deni rqiq, kienet tgħidli. Jiena ta' żaqqieq li kont ġieli xrobt xi boqqa u meta kienet tinduna għax tarali (l-mustaċċi tal-ħalib) xoffti mċappa, kienet tirrabja miegħi. Dan għaliex hi stess kienet batiet minn din il-marda.

Kif Originat Il-Marda

Hadd ma jaf l-origini tal-marda, minn fejn u meta bdiet, pero lura fiż-żmien it-tabib Grieg Hippocrate li għex bejn is-sena 460 u s-sena 370 Qabel Kristu, isemmi li ħafna deni akut, kien jattakka lill-pazjenti li kien jara, l-aktar fl-istaġuni tas-sajf u l-ħarifa, b'ħafna għaraq u wgiegħ u jdum itawwal bejn l-għoxrin u t-tmenin ġurnata.

Minn skavi li kienu saru fil-knisja ta' Hal Millieri, instabu xi skeletri li nies li għexu lejn l-aħħar snin tas-seklu 15 u l-bidu tas-seklu 16. Minn studju li sar fuq dan l-għadam uman, nstabu certi sintomi li thallu l-marda sa anke fuq l-għadam, li jindikaw li setgħa kien hemm il-preżenza tal-marda tad-deni rqiq.

It-tabib Malti Giuseppe DeMarco, kien ħalla noti bil-Latin, fejn kien iddeskriva f'manuskrit minnhom, deni kontinwu, li kien jikkunsidrah bħala marda (*disease*).

Dan it-tabib Giuseppe DeMarco, bin Paolo u Pawlica Brincato, twieled Bormla fit-2 ta' Jannar 1718. Wara li ħa t-tagħlim tiegħu f'Malta, fejn kien laħaq tabib, hu mar Montpellier, biex ikompli jispeċjalizza. Lura Malta huwa żżewwieg lil Vincenza u mar joqgħod l-Isla, fejn beda jaħdem bħala tabib. Huwa kien iżomm noti fuq mard differenti li kien jiltaqa' miegħu, fosthom id-deni rqiq. Giuseppe DeMarco, kiseb fama kemm f'Malta kif ukoll barra minn xtutna, bħal fl-Ingilterra, Franzja, l-Italja u l-Libja. Huwa miet il-belt Valletta fit-13 t'Awwissu 1793.

Fl-1814, Sir William Burnett, ippublika rapport li ddeskriva din il-marda, li kienet tolqot lil bosta mill-baħrin li kienu jservu lill-flotta tal-Kuruna Ingliza fil-Mediterran u li kien semmiha bħala *I-Mediterranean Fever*. Dan Burnett kien iddeskriva l-marda fid-dettall, fejn semma l-ugiegħi fil-ġogi u sintomi oħra tad-deni rqiq.

Ismijiet diversi ta' din il-marda

Il-marda tad-deni rqiq, tant kienet komuni, l-aktar fil-pajjiżi Meditarranji, li nsibuha msejħha b'ħafna ismijiet.

Aħna l-Maltin insejħu lil din il-marda bħala deni rqiq. Popli oħra jsejħu lil din il-marda, b'diversi ismijiet, bħalma huma, *I-Malta fever*, *Mediterranean fever*, *Mountain fever*, *Continual fever*, *Cyprus fever*, *goat fever*, *Neapolitan fever*, *Rock fever*, *slow fever*, *febris Melitensis*, *febris Undulans*, *Bruce's Septicemia*, *melitensis Septicemia*, *Melitococciosis*, *Brucellosis*, *Brucelliosis*.

Skoperta importanti għal saħħet il-bniedem

Fl-1863, Louis Pasteur skopra l-metodu tal-pasturizzazzjoni, metodu li wara ġie msemmi għalihi. Huwa skopra, li meta tgħalli il-likwid, fil-kaž tagħna il-ħalib, f'temperatura ta'bejn 50 u 60°C, imbagħad tkessaħ, kull mikrobu preżenti jmut. Dan il-proċess salva l-miljuni milli jimirdu u jmutu b'ħafna mardiet differenti, bħad-deni rqiq u t-tuberkulosi. Pasteur kien skopra wkoll il-principju tat-tilqim kif ukoll skopra il-preżenza tal-batterja waqt il-fermentazzjoni, barra skoperti oħra fil-kimika. Dawn l-iskoperti għamluh famuż madwar id-dinja.

Louis Pasteur

Louis Pasteur, twieled Dole fi Franza, nhar is-27 ta' Diċembru 1822. Bin Jean-Joseph Kunz Martal-ġlu du Jeanne-Etiennette Roqui. Huwa kien spiżjar, kif ukoll mikrobiologista. Fid-29 ta' Mejju 1849, Pasteur iżżeewwej lil Marie Laurent u kellhom ħamest ulied, li tlieta minnhom mietu bid-deni tifū. Dawn it-traġedji familjari, immottivaw biex jistudja mard infettiv, biex forsi jsib rimedju ta' kif kellhom jiskansaw li jimirdu, jew agħar imutu effett tagħhom. Louis Pasteur miet nhar it-28 ta' Settembru 1895.

Il-Malta Fever

Il-marda tad-deni rqiq, li kienet meqjusa bħala marda endemika għal Malta, jiġifieri, xi ħażja li ssibha fil-pajjiż biss, kienet meqjusa bħala marda ta' pajjiżna, avolja kienet tinstab kważi fil-pajjiżi mediterranji kollha, kif ukoll madwar id-dinja, sa anke' fiċ-Čina. Kienu bdew jaġħtu kas tagħha, meta kienu jimirdu bosta suldati u-membri tal-familji tagħhom, b'deni akut u ġieli wkoll, segwit b'imwiet. B'Malta fil-pożizzjoni strategetika, f'nofs il-ħaġar Meditarranju, kienet bdiet isservi bħala bażi naval importanti għal-flotta Ingliza, li kienet tkun tbaħħar f'dan il-ħaġar. Kienet ukoll f'nofs ir-rotta li kienu jużaw biex imorru l-Indja, billi jaqsmu l-ħaġar Meditarranju u jgħaddu mill-kanal tas-Swejż, direzzjoni lejn l-Océan Indjan. Madwar 25 000 ruħ kienet bdew ikunu esposti għal-marda tad-deni rqiq, met à l-flotta kienet tkun fil-port. Meta kienet qiegħda tiġi miġġielda l-għwarr tal-Krimea, minn Ottubru 1853 sa Frar 1856, bejn l-Imperu tar-Russja u l-alleanza bejn l-Imperu Ingliz, dak Franciż, l-Imperu Ottoman, kif ukoll ir-renju ta' Sardenja, Malta bdiet tilqa' mijiet ta' feruti, ġejjin minn dak il-lok tal-ġlied.

Hawnhekk il-marda kompliet teskala. Skond rapporti medici, l-epidemija ta' deni, li kienet qed tolqot lis-suldati, b'ħafna mwiet ukoll, kienet ġejja minn mard bħat-typhoid, deni *enteric*, il-continued fever, kif ukoll minn diversi mardiet bid-deni oħra. Wara bdew isejħu din il-marda bħala deni Malti. Kienu kkalkulaw li minn kull elf pazjent milquta, bejn sebgħa sa erbgħa u għoxrin pazjent kienu jmutu. Din il-marda tad-den, flimkien mal-mard venerju, kieni saru l-aktar żewġ mardiet li kien jimirdu bihom in-nies tas-servizzi Ngliżi. Sa mill-ewwel żmien li l-Inglizi rifsu f'Malta, dan il-fatt, kien beda jkisser moħħ l-awtoritajiet Ingliżi u bdew iħabblu rashom x-setgħu jagħmlu. Skont rapport mediku, li kien ħareġ fl-1860, jgħid, illi sa mill-ewwel snin li waslu Malta, is-suldati u l-baħrin Ingliżi bdew jimirdu b'deni qawwi, li skont huma, kien il-baħar tal-portijiet li kien iħalli effett ħażin fuqhom. Imbagħad bdew iwaħħlu anke fid-drena ġġi li kien jintefha fil-baħar tal-portijiet, kif ukoll mill-ilma kkontaminat. Dan id-den kien ikun fl-aqwa tiegħu fl-istaġġuni tas-sajf u tal-ħarifa. Kien idum itawwal il-ġimgħat u ġieli x-xhur, fejn kultant kien ibatti, imbagħad jerġa' jirkadi f'daqqa waħda u ġieli l-pazjent kien jibqa' sejjjer lura sa ma jmut. Kienet ħarġet ordni, biex kemm jista' jkun ibiddlu l-arja, għax kienu jaħsbu li b'daqshekk il-pazjent kien jista' jfiq. Fl-1816, it-tabib William Burnett kien ta' dettalji u ddeskriva din il-marda fid-dettall. F'rapport ieħor, ġie sostnun li għalxejn kienu jamministrav il-mediciċina quinine, li kienet tintuza fuq kull forma ta' deni, għax fuq dan id-den, ma kienet tagħmel l-ebda effett. L-ahjar mod għal-fejqan min dan id-den, wieħed kelli jbiddel l-arja.

Fl-1861, it-tabib militari J.A. Marsten, fir-rapport tiegħu dwar id-den f'Malta, semma lil dan id-den, bħala dak bl-isem ta' *Undulant fever* u firdu minn kull deni ieħor. Bejn l-1886 u l-1887, kien ġie skopert li mikro-organizmu, jiġifieri l-mikrobu tad-den kien jikkawża l-marda. Dan seta' jsir, grazzi għal-izvilluppi dwar il-batteroloġija li saru minn Robert Koch, fl-1881. Instab li bosta mill-kaži ta' dan id-den, kien jolqot lil nies fil-militar u baħrin stazzjonati f'Malta, aktar milli kien jolqot lill-abitanti tal-post, li donnhom kellhom l-immunità għal dan il-mikrobu. Kemm hu hekk, bosta Maltin kienu jittrattawh qisu kellhom xi riħ. L-imwiet kien ħafna drabi jiġri fost pazjenti ta' età żgħira li ma kienux indiġeni, għax ma kienx ikollhom rezistenza għal dan id-den, għalkemm Maltin kienu jmutu wkoll.

Fil-25 ta' Jannar 1904 twaqqfet kummissjoni magħmulia minn rappreżentanti tal-Ammiraliż, il-War Office u l-Gvern Ċivili, biex jinvestigaw aktar dwar il-mikrobu *micrococcus melitensis*, li l-Kurunell David Bruce kien skopra fl-1887. Dawn kellhom jaraw isibux l-irkaptu ta' kif dan il-mikrobu kien jidħol fil-ġisem tal-bniedem u x'kien jgħinu jagħmel dan. Din il-kummissjoni kienet immexxija mill-Kurunell David Bruce. Miegħu kelliu jgħinuh il-fleet Surgeon Bassett-Smith, Dr Klein, Dr C.J. Martin, Dr Sidney Martin. Flimkien ma' sotto kumitat iffurmat minn Maj.W.H.Horrocks, Staff Surgeon E.A.Shaw, Dr Temi Zammit, Dr Ralph W Johnstone, Capt. J. Crawford Kennedy, Staff Surgeon R.T.Gilmour u Lt. Col. A.M.Davies.

Din il-kummissjoni, għamlet tiftix u studji kbar fuq din il-marda tad-den rqiq. Fittxew minn fejn setgħet toriġina, kif tasal u tidħol fis-sistema tad-demm tal-bniedem. Kif setgħet titrażżan, u kif setgħu ifeqju l-pazjent milqut minnha.

Fit-18 ta' Lulju 1905, il-Col. David Bruce irċieva rapport mingħand Maj W.H Horrocks, Capt J. Crawford Kennedy u Dr Temi Zammit, fejn dawn qalu li l-kaġun ta' kollox kienu l-mogħoż. Dan ġħaliex kienu sabu li madwar 41% kienu nfettati bil-*micrococcus melitensis*, b'10% minnhom, kienu jgħaddu dan il-mikrobu fil-ħalib.

Xi strumenti kellhom biex ikejlu d-deni

Xi xjenzati matul is-snin ħolqu diversi strumenti jew sistemi ta' kura, biex itaffu u jħaffu x-xogħol lit-tobba waqt li jkunu jeżaminaw il-morda. Insibu li wieħed mill-aqwa strumenti li setgħu inħolqu biex jiġi mkejjel id-deni huwa t-termometeru.

Galileo, fl-1592, kien ivvinta tip ta' termometru li ma kellux kejl allura ma setgħux jaqraw temperatura u kien jiġi affetwat mill-pressjoni atmosferika.

Santorius Sanctorius (1561–1636) kien ivvinta l-ewwel tip ta' termometru, biex ikejjel it-temperatura tal-ġisem kif ukoll arloġġ tal-polz.

Christiaan Huygens fl-1665 ħoloq il-qies mill-freezing point sal-boiling point, l-oriġinal tal-iskala centigrad.

Gabriel Daniel Fahrenheit, ibbaża l-miżura ġidida tiegħu b'taħlita ta' silġ u klorat tal-ammonia, bħala l-punt l-aktar baxx. Wara skopra li l-użu tal-merkurju, kien aktar utli mill-ilma, għax jespandi u jiċċien aktar malajr.

Hermann Boerhaave (1668–1738) beda juža t-termometru fuq il-pazjenti, fejn skopra li l-polz kien jiżdied meta d-deni jkun għoli.

Kien fl-1707 li Sir John Floyer (1649–1734) kien introduċa t-teħid tal-polz u għal dan il-għap, kien ivvinta arloġġ tal-idejn. Kien introduċa wkoll il-banju kiesaħ għal pazjenti li jkunu milquta mid-den.

Fl-1742, l-Iż-vediz Anders Celsius reġa' daħħal l-użu tal-iskala *centigrade* fil-prattika u irranġaha, iżda baqgħu ma tawx kasha sas-seklu 19.

Carl Wunderlich (1815 – 1877), kien sab kemm suppost li tkun it-temperatura normali ta' ġisem il-bniedem, dik ta' 37°C, (illum aktar bl-eż-żarr hija ta' 36.8° C). Introduċa sistema ta' kejl għall-isptarijiet. Kien juža wkoll termometru twil xi 30 cm, li kien idum madwar 20 minuta, biex jaqra t-temperatura tal-ġisem.

Fl-1867, Sir Clifford Albutt (1836 – 1925), kien ivvinta termometru żgħir, li tista' ġġorru miegħek faċiilment u kien ta' vantaġġi kbir fuq it-termometru vvintat minn Wunderlich.

Nies li ħadmu biex tiġi magħrufa l-marda tad-deni riqiq u l-fejqan tagħha

Col. Sir David Bruce (1855 – 1931)

Il-Kurunell Sir David Bruce kien it-tabib li skopra l-mikrobu tad-deni riqiq fil-milsa tal-bniedem. David Bruce twieled fid-29 ta' Mejju 1855 ġo Melbourne minn ġenituri Skoċċizi, l-inginier David u ommu Jane Russell Hamilton, li kienu emigraw l-Australja, fi żmien il-boom tat-tiftix għad-deheb. Lura l-Iskozja, marru joqogħdu ġo Stirling meta David kellu ħames snin. Ha l-edukazzjoni tiegħu fl-iskola ta' Stirling u kien sportiv ħafna, tant li kien jixtieq li jilħaq atleta professjonal, però wara attakk qawwi ta' *pneumonia* meta kellu sbatax-il sena kellu jibdel fehmtu u minflok,

Il-Kurunell
Sir David Bruce

fl-1876, daħal I-Università ta' Edinburgh. L-ewwel ma beda kien kors fiz-żoologija u kien sar ornitoloġista akkanit. Wara li tabib ħabib tiegħu, tah il-parir li jieħu l-kors tal-mediċina, David Bruce, sema' minnu. Iggradwa fl-1881 u beda jassisti lil tabib ġo Reigate, Surrey, fejn iltaqa' ma' Mary Elizabeth Steele, li żżewwiġha fl-1883. F'Mary, David sab kumpanija utili u ta' għajjnuna kbira kemm fil-ħajja matrimonjali, dik soċjali, kif ukoll xjentifika. Mary kienet ukoll pittriċi u kienet tpingi tajjeb ħafna, li swiha meta kienet tpingi dak li kienu jaraw jew isibu taħt il-mikroskopju. David Bruce daħal fl-iskola medika tal-armata fejn fl-1883 għadda bl-unuri kollha. Dik is-sena stess ġie maħtur bħala kirurgu kaptan fl-Army Medical Service jiem wara kien ġie stazzjonat f' Malta, fejn hu u martu ħadmu fil-Valletta hospital, li kien il-post tarriċerka medika. Wara li Robert Koch, kien skopra il-mikrobu *Tubercle Bacillus*, fl-1884 David Bruce ddeċċieda li jinvestiga fuq il-marda tad-deni rqiq, magħruf mill-Inglizi bħala *I-Malta Fever*, marda li kienet tmarrad lil mijiet ta' suldati Inglizi għal tal-anqas tliet xhur u kien isir telf kbir ta' risorsi u flus. Kienu jikkalkulaw li kien isir telf ta' madwar 120 000 jum ta' xogħol minħabba din il-marda. David Bruce miet Londra nhar is-27 ta' Novembru 1931.

Bruce xtara mikroskopju u waqqaf laboratorju personali, biex jistudja l-mard aħjar u b'aktar preċiżjoni. Dan għaliex il-marid kien jitlagħlu d-deni l-aktar bil-lejl għal-39°C u mbagħad jeskala għal 41°C u matul il-jum jinżel. Wara perjodu ta' madwar disghin ġurnata, il-pazjent kien jinżillu d-deni u kien ikun jista' jirritorna għax-xogħol, fejn seta' jagħmel xi xogħol ħafif. Pero mhux kulħadd kien ifiq u kien ikun hemm kaži fatali l-aktar meta d-deni kien jaqbeż t-42°C. Skont l-investigazzjonijiet il-marda kienet imxerrda mal-gżejjjer Maltin kollha, fejn il-poplu kien jgħix fil-faqar u l-miżerja, fejn il-familji kienu numerużi, u kienu jgħixu fi djar żgħar iffullati, b'ilma kkontaminat u ndafa xejn. Dan kollu kienu jaħsbu li jgħiġ il-marda tad-deni rqiq, bħalma kienu jwaħħlu wkoll, li kienet tiġi mid-drenaġġ u l-arja ħażina.

Meta David Bruce, beda jfittex taħt il-mikroskopju, huwa Itaqa' ma' mikrobu li qatt qabel ma kien għadu Itaqa' miegħu. Fl-1886 huwa sab numru kbir ta' dan il-mikrobu fil-milsa ta' pazjent li miet b'effett tal-marda tad-deni rqiq, li għalihom kienet għadha *I-Malta fever*. Waqt awtopsji oħra ta' suldati li mietu bid-deni, reġa' Itaqa' mal-istess mikrobu. Huwa ħoloq kultura (rabba l-mikrobu) u laqqam bih lil tliet xadini. Sittax-il ġurnata wara, waħda mix-xadini telgħalha d-deni għal 41°C u mietet. B'kollo seba' xadini tlaqqmu. Erba' mietu bl-istess effett tal-marda fuq il-bniedem u nstab fihom l-istess mikrobu. It-tlieta l-oħra telgħalhom deni akut bħalma dejjem kien jiġi fil-bniedem milqut. David Bruce irrapporta l-osservazzjonijiet tiegħu lill-Pastuer Institute ta' Pariġi, fejn kien ingħoġob u semmew il-mikrobu bħala dak Melitensis.

Sir Themistocles Zammit (1864 – 1935)

Din is-sena jaħbat il-150 mit-tweliż ta' Sir Themistocles Zammit. Temi Zammit twieled il-Belt Valletta nhar it-30 ta' Settembru 1864. Studja l-Lyceum u fl-Universita ta' Malta fejn iggradwa bħala tabib. Mar jispeċjalizza fl-istudji tal-batteroloġija fl-Londra u Pariġi. Fl-1890 kien ġie appuntat bħala analista mill-Gvern mad-dipartiment tas-saħħha. Fl-1897 kien ġie appuntat bħala eżaminatur tal-fizika fl-Università ta' Malta. Fl-1905 kien ġie appuntat bħala professur tal-kimika fl-Università. Serva bħala rettur fl-Università ta' Malta mill-1920 sa l-1926.

Sir Themistocles Zammit

Fl-1904 Zammit kien ġie nnominat mill-Gvern biex ikun rappreżentant tiegħu fuq il-kommissjoni li nħatret flimkien mal-awtoritajiet Inglizi, dwar il-marda tad-deni rqiq. Huwa

kiteb bosta fuq din il-marda u għamel esperimenti fit-tul, sa ma skopra li kienet il-mogħja il-kaġun kollu li l-bniedem kien jimrad, meta jixrob il-ħalib infettat. Huwa skopra il-mikrobu tad-deni rqiq fid-demmin, fil-ħalib u fl-awrina tal-mogħoż. Dan kollu kien iwassal biex

jimirdu n-nies li kienu jixorbu l-ħalib tal-mogħoż morda. Għalkemm għall-bidu intlaqa' bi ftit xettiċiżmu speċjalment mil-popolin, b'din l-iskoperta, huwa għen biex tiġi mrażżna, jew eliminata għalkollox il-marda tad-deni rqiq, minn fost in-nies tas-servizzi u l-poplu Malti in ġenerali. Ma ninsewx li Sir David Bruce kien skopra l-mikrobu, iżda kif jašal sal-bniedem kien għadu ma nstabx.

Temi Zammit kienet tinteressah ħafna l-arkeoloġija u l-istorja ta' Malta. Meta l-prinċep ta' Cornwall żar Malta, kienet ittellgħet esebizzjoni storika u kienet suċċess. Il-gvernatur Grenfell, meta ra s-suċċess li kienet kisbet din l-esebizzjoni, iddeċċieda li jitwaqqaf mużew nazzjonali tal-arkeoloġija u għażżeż lil Temi Zammit bħala l-ewwel direttur.

Temi Zammit kien ukoll awtur ta' diversi kotba dwar studji medici, arkeologi, kif ukoll stejjer umoristiċi u ta' tagħlim għal min jaqra. It-tabib Sir Themistocles Zammit kien miżżewwegħ lil Alosia Barbaro di San Giorgio u kellhom żewgt iftal, Charles u Sophia.

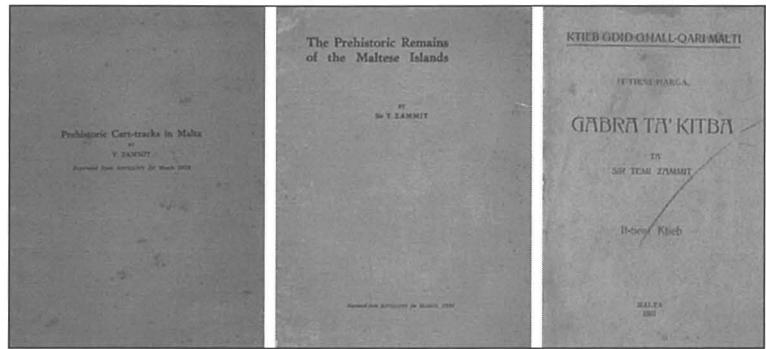
Huwa miet nhar it-2 ta' Novembru 1935.

It-Tabib Giuseppe Caruana Scicluna (1853 – 1921)

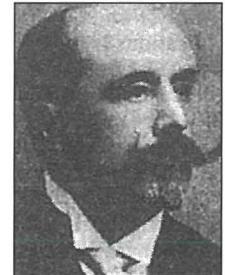
It-tabib Giuseppe Caruana Scicluna twieled iż-Żejtun fl-1853. Iggradwa mill-Università ta' Malta bħala tabib. Kompli jispeċjalizza fl-istitut Pasteur ta' Pariġi, fejn kien wieħed mill-ewwel studenti barranin li studja hemm. Fl-1881, huwa ġie appuntat bħala analista mal-gvern. Kien serva wkoll bħala spettur sanitarju fl-1890, kif ukoll serva bħala ufficjal mediku anzjan (*chief medical officer*) fl-1901. Mill-1905 sa l-1917, huwa serva bħala CGMO (*chief government medical officer*), kif ukoll supreintendent fis-settur tas-saħħha. Hadem id f'id mal-Kurunell Sir David Bruce, fl-attentat biex isibu il-kif u x'fatta dwar il-marda tad-deni, li kienet qiegħda tolqot mijiet ta' nies ċivili kif ukoll militari. Hadem ukoll mal-kaptan M. Louis Hughes u ma' Sir Temi Zammit fit-tiftix dwar kif kienet tgħaddi l-marda għal-ġol bniedem. It-tabib Giuseppe Caruana Scicluna kien strumentali biex din il-marda tad-deni rqiq setgħet tkun magħrufa kif kienet tasal sal-bniedem u tiġi wkoll imrazzna. Huwa miet fl-1921.

A. M. Macfarlene (1864 – 1944)

Macfarlene kien il-veterinarju ewljeni tal-Gvern. Meta kien iżur l-imnadar u l-imwieqel fejn kien jinżammu l-mogħoż u n-nagħha, kien josserva l-ħmiegħ li kienet jinżammu fiċċi u kien

Uħud mill-pubblikkazzjonijiet ta' Sir Temi Zammit

Giuseppe Caruana Scicluna

ħareġ bl-opinjoni, li l-kaġun tal-marda kienet il-mogħoż. Però provi aktar ma kellux. Dan is-suggeriment dejjem ġie mwarrab. Jingħad li t-tabib Temi Zammit, kompla fuq din it-teorija ta' Macfarlene u sab li veru kienet il-mogħja l-kaġun ta' kollo.

Mary Elizabeth Bruce (1849 – 1931)

Mart Sir David Bruce. Metaq ġie stazzjonat f'Malta ġiet miegħu u għenitu anke fix-xogħol tiegħi ta' tififix dwar il-marda tad-deni riqq. Kienet magħrufa u kapaċi ħafna, fejn jidħol it-tiffix fuq il-mikroskopju, sa anke ġiet ippremjata għal dan ix-xogħol, mir-Royal Microscopical Society. Kienet ta' għajjnuna kbira fit-tifpix u l-iskoperta tal-mikrobu tad-deni riqq.

Mary Elizabeth Bruce

Captain Matthew Louis Hughes

Hughes kien ġie ppustjat f'Malta fl-1890. Mill-ewwel beda jistudja dwar id-deni li kien jolqot bil-qawwi n-nies tas-servizzi Ngliżi. Huwa ikkonferma s-sejba tal-mikrobu ta' dan id-deni minn Sir David Bruce. Frappor li kien ippreżenta, huwa ta tagħrif siewi dwar il-marda u s-sintomi tagħha, però żelaq meta semma li kienu n-nuqqas ta' sanita, il-ħmieg, sistema tad-drenaġġ difettuża, kif ukoll l-arja ħażina, li kienet jikkawżaw biex tixtered din il-marda. Kien qal ukoll, li l-ħalib tal-mogħoż, mhux talli ma kienet ħażin, iżda kellu jkun is-sors ewljeni tad-dieta tal-pazjenti.

Captain Matthew
Louis Hughes

Hughes kellu kuntatt fil-qrib ma' Malta. Il-familja tiegħi hawn għal tul ta' snin. Missieru kien il-Kurunell Emilius, li serva ta' Assistant Ajjant Ġeneral, sa ma rtira. Matthew Louis Hughes kien iżżewwi f'Malta. L-uniku iben li kella, kien ikkonverta għal-Kristjaneżmu u laħaq ukoll qassis u kien awtur kif ukoll serva bħala l-ewwel rett u surmast tal-Kulleġġ St Edward.

Il-Kaptan Matthew Louis Hughes ħad hemi ħafna biex isem Malta jitnaddaf u l-isem ta' *Malta fever*, li kien qiegħed iħammej isem artna, jinbidel minn *Malta fever* għal *Mediterranean fever* jew *Undulant fever*. Maż-żmien bdew isejħu l-id din il-marda bħala l-*Undulant fever* jew *Brucellosis*. Għalina d-deni riqq.

Sir William Horrocks

Sir William Horrocks (1859 – 1941)

Dahal fil-Royal Army Medical Corps fl-1887 u serva bħala assistant professor. Bħala membru fil-Kummissjoni Medeterranean Fever huwa ħad hemi id f'id mat-tabib Sir Temi Zammit. Skont studji li saru minnu, dan wera li l-mikrobu tal-*Undulant fever*, kien jinstab fl-urina tal-pazjenti morda. Fil-15 ta' Ĝunju 1905, huwa kkonferma dak li kien sab Temi Zammit. Fil-21 ta' Ĝunju 1905 huwa sab ukoll il-mikrobu fil-ħalib tal-mogħoż, wara li kien eżamina xi kampjuni mogħtija lilu minn Temi Zammit.

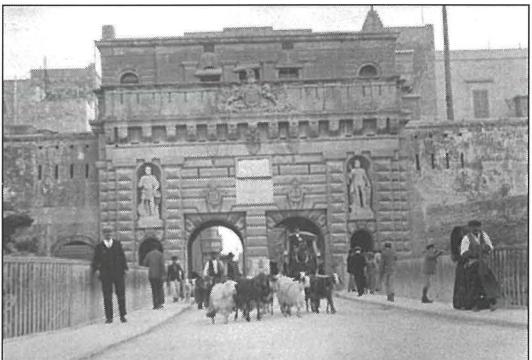
Captain James
Crawford Kennedy

Il-Kaptan James Crawford Kennedy (1879-1944)

James Crawford Kennedy wasal f'Malta fit-3 ta' Ĝunju 1901 fejn baqa' s-sas-sena 1906. Fl-1902, kien ingħata t-tmexxija tas-swali tad-deni fl-*station hospital* il-Belt Valletta, li kienet is-Sagra Infermerija. Milqut huwa stess mill-marda tad-deni riqq, Kennedy serva fil-Kummissjoni li twaqqfet

Il-bejjiegħa tal-ħalib jiġru b'merħliet ta' mogħoż kienet xi ħażja komuni ħafna fit-toroq Maltin

Tfal mill-irħula kien jintbagħtu fl-iblet ibigħu l-ħalib, irkotta, bajd u ġbejniet

Merħla mogħoż ġierġa minn Bieb il-Belt

90 Tant kemm il-bejjiegħ tal-ħalib kien sinonimu ma' Malta, li bosta kien l-postcards li saru b'din it-tema sabiex jinxraw b'tifikira ta' pappiżza

Tfal mill-irħula kien jintbagħtu fl-iblet ibigħu l-ħalib, irkotta, bajd u ġbejniet

biex jistudjaw din il-marda. Hadem ħafna ma' Temi Zammit u W Horrocks, fejn kien wrew li l-mikrobu kien jgħaddi mill-mogħża fil-ħalib u fl-urina. Kien kkonfermaw, wara studji, li nofs il-merħliet tal-mogħoż f'Malta kien nfettati. Dawn it-tliet tobba kienet jżur u l-irzieżet u jieħdu kampjuni tad-demm biex jiġu analizzati, fejn kienet jsibu minnhom infettat bil-mikrobu tad-den.

Jabolixxu l-ħalib tal-mogħoż u jinsulentaw il-mogħża maltija

Meta s-sejba tal-mikrobu *microoccus melitensis* għie skopert minn David Bruce, kif ukoll

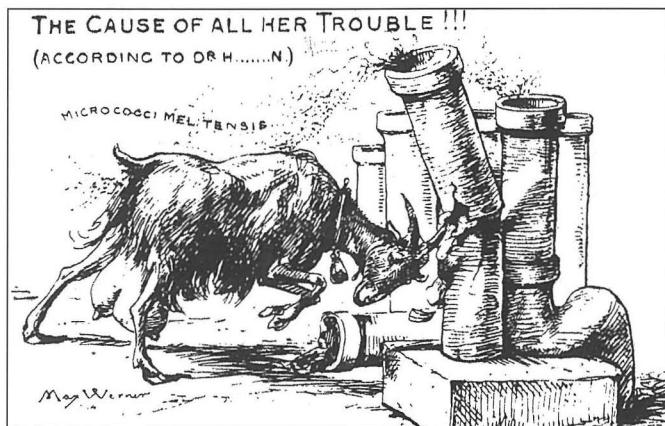
I-skoperta tat-tabib Temi Zammit, dik li kienet il-mogħża I-kaġun kollu li l-marda tad-deni rqiq tgħaddi għal ġol-bniedem l-aktar permezz tal-ħalib, l-awtoritajiet Inglizi abolixxew il-ħalib tal-mogħoż mill-isptarijiet u fil-kwartieri tagħhom. Dik il-ħabta wkoll, fis-sena 1906, kienet ħarġet ordni mis-Sanità, li kienet inqrat ukoll fil-knejjes, fejn kienet wissiet lill-poplu biex jgħalli l-ħalib tal-mogħoż, għax kien instab fih il-mikrobu tad-deni rqiq.

X'ma nqalax? Kien bosta li ma tawx kas din l-ordni u baqqħu jixorbu l-ħalib dirett minn sider il-mogħża. Kien sar bosta tixwix u ddaħħlu bosta suspecti. Min qal li l-Inglizi ma jaħmlux il-mogħoż, l-aktar meta jkunu fit-toroq tal-iblet iduru biex jinbiegħ il-ħalib. Huwa kkalkulat, li madwar elfejn mogħża kienu jidħlu l-Belt Valletta, barra min jaf kemm kienu jidħlu fi bliet u rħula oħra. Fl-1 ta' Frar 1939, il-mogħoż ġew miżmuma milli jidħlu l-Belt Valletta. Oħrajn bdew jgħidu li min ħareġ dawn l-ordnijiet kellu xi skop f'rasu. Min qal li l-ħalib ilu jinxtorob tant, issa nstab l-mikrobu fi? Kienu l-ħafna li baqqħu ma tawx kas tal-ordni. Sa l-ħwienet tat-te u t-titotli kien ikollhom mogħża marbuta wara l-bieb, biex kif kienu jgħidu, l-ħalib juru li żgur kien ikun frisk u baqqħu żżommha marbuta mal-bieb tal-ħanut. Imbagħad bdew iħalltu l-problema tad-drenaġġ u l-arja ħażina, mad-deni rqiq. Kienu waħħlu wkoll fil-ventilaturi tad-drenaġġ, li nbnew meta sar id-drenaġġ il-ġdid, billi kienet toħrog minnhom arja ħażina li kienet tikkawża l-marda tad-deni rqiq. Kien sar ukoll *strike* mill-bejjiegħa tal-ħalib tal-mogħoż fejn l-awtoritajiet ħatfu l-okkażjoni u bdew jużaw dak tal-bott, fejn kie ġie nnotat ukoll, li f'dan il-perjodu, il-mard naqas.

Fuq il-gazzetta, id-Daily Chronicle, fl-ewwel paġna nkiteb artiklu ferm iebes, li kelli t-titolu *Hanno Insultato la capra Maltese* (insulentaw il-mogħża Maltija), fejn ċaħad bil-qawwa kollha l-involviment tal-mogħża fit-tixrid tal-marda. L-artikolista sa kien waħħal fil-breakwater li ma kienx ilu li tlesta, li ma kienx qiegħed iħall li l-baħar jissaffa mill-ħmiegħ li l-flotta kienet titfa' fil-port tagħħna. Fuq il-ġurnal *In-Naħla* tal-ispiżjar Agostino Levanzin, inkiteb artiklu iebes ieħor kontra l-uffiċċju sanitarju u kontra l-miżuri li kien ha biex tiġi mrażżna l-marda

Duwa u Fejjan tad-Deni Rqiq

Bħas-soltu, meta kien ikun hemm il-mard, allura l-ebda kura ma kienet għadha ġiet skoperta, il-poplu kien jirrikorri lejn is-sema permezz tat-talb. Kien jirrikorri wkoll għall-mediciċina magħmulha mill-ħnejjex. Sa kien hemm nies, magħrufin bħala fejjieqa, li kienu jsewwu (iħalltu) xi flixkun duwa biex tużah bħala rimedju kontra l-marda li tgħidilhom li kont qiegħed tbat minnha. Għar-rimedju kontra d-deni rqiq u d-deni in-ġenerali, kienet jużaw diversi ħnejjex differenti. Kienu jagħmlu użu taż-żafza, sieq il-brimba, il-lumi, is-siġra tat-tosku, il-buks, il-fraxxnu, il-buqxexrem, iċ-ċentawrja safra, iċ-ċentawrja, il-borgħhom komuni, il-ħabaq, il-ġirasol,

Il-kontroversja fil-gazzetti Maltin kontra t-teorija li d-deni rqiq kien jinxtered mill-mogħża. Naraw il-mogħża rrabjata tkisser il-ventilaturi tad-dranaġġ li għal ħafna kienu il-kawża tad-deni irqiq (Malta Mail, 6 Ġunju, 1914)

I-ġħajn il-baqra xewwikija, il-qaqoċċ tax-xewk, ix-xewk tal-ġħaqba, ix-xewk bagħħli, it-tewm u ż-żagħfran selvaġġ. Kien hemm metodi oħra li kienu jużaw kontra d-deni. Biex iniżżlu d-deni, kienu fost kollox jaqbdū fenek ħaj, jaqsmulu żaqqu u kif ikun ġħadu jferfer, iqiegħdu fuq żaqq il-marid, għax kienu jaħsbu li d-deni jiġi assorbit mill-fenek u għalhekk jitbaxxa. Kienu jużaw ukoll il-bebbux tal-art. Dan kien isir billi jkissru l-qoxra tal-bebbux u jqiegħdu kollox f'ċarruta u jorbtuha ma' sieq il-pazjent, biex bħal ta' qabel jassorbu d-deni. Kienu jużaw ukoll il-patata mqatta' roti roti, bħalma kienu jużaw f'każ ta' uġigħ ta' ras jew xi pala tal-bajtar tax-xewk mixwija, li kienu jqiegħdu fuq iż-żaqq tal-marid biex jinxtorob id-deni. Ĝieli kienu jirrikorru wkoll għal-użu tas-sangisug, għax kienu jaħsbu li meta jixrob id-demmm, jixrob ukoll id-deni. Kienu jbaħħru bil-weraq taż-żebbuġ, biex ibiegħdu d-deni, kif ukoll kienu jiftħu xi vina, biex joħorġu d-deni mad-demm li kien joħroġ, kif ukoll kienet tingħata xi porga biex jitnaddfu l-imsaren u b'hekk joħroġ ukoll id-deni, kienu jaħsbu.

Illum bl-użu tal-antibiotiči, il-marda tad-deni rqiq tiġi mfejqa, però l-pasturizzazzjoni kif suppost tgħin biex tbiegħed il-mard, għax toqtol il-mikrobi. Xi ħaġa tal-iskantament hija li għalkemm Louis Pasteur kien skopra l-metodu tat-togħlija tal-ħalib fl-1863, kif ukoll l-iskoperta li l-mogħża kienet tgħaddi l-mikrobu fil-ħalib lill-bniedem fl-1905, kien fl-1935, li l-pasturizzazzjoni tal-ħalib kienet saret b'obbligu. Fil-bidu t-tqassim tal-ħalib pasturizzat kien limitat biss għal-Belt Valletta, il-Furjana u tas-Sliema. Meta l-poplu beda jobdi lill-awtoritajiet sanitarji u beda jgħalli l-ħalib, (iva mhux kulħadd), id-deni rqiq beda jbatti. Fl-1939, il-marda tad-deni rqiq naqset ħafna f'Malta, però għolliet rasha f'Għawdex. Jista' jkun li peress li l-fabbrika tal-ħalib li twaqqfet fl-1935 kienet taħdem għal Malta biss, għax lil Għawdex kienet għadha mhix tilħqu. Skont statistika, fl-1938 kien hemm 985 każ li mardu bid-deni rqiq. Fl-1939, il-kaži niżlu għal 873, b'772 każ f'Malta u 101 każ f'Għawdex. Fl-1939 kien hemm 52 każ ta'mewt, effett ta'din il-marda, 43 f'Malta u 9 kaži f'Għawdex. Bħal dejjem, kienu l-irġiel l-aktar li mardu bid-deni rqiq, però l-aktar li mietu bl-effett tal-marda kienu n-nisa. L-agħar tal-marda kienet fil-perjodu tal-konvalexxa, għaliex huma u jfiku minnha, effett tan-nuqqas tal-ikel, kienu jkunu debboli u barra l-ħafna kumplikazzjonijiet li ġġib magħha l-marda, aktarx li kien joħroġilhom ukoll ir-rawmatiżmu.

Bibliografia

- Ellul Galea Karmenu, *It-Trejdjunjonizmu F'Malta*, Vol I-IV, Malta, 1993
- Ganado Herbert, *Rajt Malta Tinbidel*, Malta, 1974-1977, Vol. I.
- Lanfranco Guido, *Hxejjex Medicenali u Oħrajn fil-Gżejjer Maltin*, Malta, 1993.
- Lanfranco Guido, *Medicina Popolari tal-Imġħoddil fil-Gżejjer Maltin*, Malta, 2001.
- Morano Martin, *Bejn Kliem u Storja : glossarju enċiklopediku dwar tradizzjonijiet - toponimi - termini storiċi Maltin*, Malta, 2011
- Rizzo Naudi John, *Brucellosis : the Malta experience : a celebration*, 1905-2005, Malta, 2005.
- Savona Ventura Charles, *Ancient and Medieval Medicine in Malta*, Malta, 2004.
- Schiavone Michael J. (ed.), *Dictionary of Maltese Biographies*, Malta, 2009.
- Schiavone, Michael J. Scerri, Louis (ed.), *Maltese Biographies of the twentieth Century*, Malta, 1997.

*L-introduzzjoni tal-ħalib
pasturizzat, il-kontroll fuq il-bejgħ
tal-ħalib u l-edukazzjoni kienu
fundamentali biex għelibna
d-deni irrqiq*

Siti tal-Internet

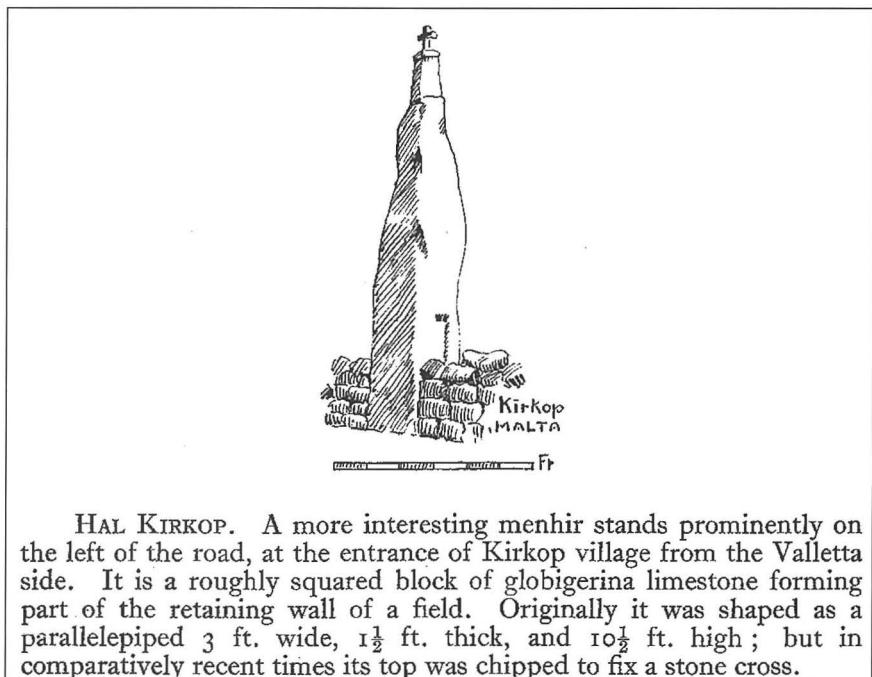
www.apamedcentral.org/Synapse/Data/PDFData/0022SMJ/smj-52-138.pdf
[www.En.wikipedia.org/wiki/David_Bruce.\(microbiologist\)](http://www.En.wikipedia.org/wiki/David_Bruce.(microbiologist))
www.highered.mcgraw-hill.com/sites/dl/free/0072320419/20534/Bruce.html
www.maltaramc.com/regarg/regrurgdates.html
www.maltaramc.com/staffmo/S1890_1899/smo1890.html
www.schoolnet.gov.mt/history/wirt/Ngliz/SahħhaPubblika/DeniRiqqFAQs.htm
[www.schoolnet.gov.mt/history/wirt/Ngliz/SahħhaPubblika/Sahħha&Medic\(F.Testa\).html](http://www.schoolnet.gov.mt/history/wirt/Ngliz/SahħhaPubblika/Sahħha&Medic(F.Testa).html)
www.ramcjournal.com/content/129/2/97.full.pdf
www.researchgate.net/publication/43180037_James_Crawford_Kennedy_and_the_sexual_transmission_of_brucellosis

Appendici

Xi ppubblika Sir Temi Zammit dwar il-Menħir ta' Hal Kirkop?

Kif rajna aktar qabel Sir Themistocles Zammit huwa wieħed mill-aktar individwi ta' rilevanza fl-istorja ta' pajjiżna. Mhux biss kien kruċjali fir-rebħa fuq id-Deni Irqiż iż-żda kien strumentali fil-ħarsien tal-wirt arkeoloġiku ta' pajjiżna fi żmien meta faċilment seta' jinqed kollo. L-interessi u l-hidma tiegħu kienet estensiva u tvarja fuq firxa wiesgħa ta' oqsma. Dan kollu ġie rikonoxxut anke f'hajtu bl-ghoti ta' diversi onorefċenzi. Fl-1911 huwa kien ġie maħtur bħala commander tal-ordni ta' San Mikiel u San Ġorġ. Fl-1920 ingħata l-honoris causa mill-Universitá ta' Oxford għas-sehem tiegħu fil-letteratura. Fl-1930 kien ġie maħtur bħala kavallier mir-Re Ġorġ V tal-Ingilterra. Il-lista tal-karigi li okkupa, uħjud minnhom (bħad-direttorat tal-Mużewijiet) mingħajr ħlas huma tassew impressjonanti. Nahseb li kien verament mistħoqq li f'għeluq seklu u nofs minn twelidu saritlu ġustizzja permezz ta' studju estensiv f'żewġ volumi maħruq minn Roger Ellul Micallef sena ilu bit-titlu *Zammit of Malta, His times, life and achievements*.

F'għeluq il-150 sena minn twelidu, ta' min naraw x'ippubblika Sir Temi Zammit dwar il-Menħir ta' Hal Kirkop fil-ktieb: *The Prehistoric Remains of the Maltese Islands, (reprinted from Antiquity, March, 1930).*

*Nota ppubblikata
minn Sir Temi
Zammit dwar
il-Menħir ta' Hal
Kirkop fl-1930*

HAL KIRKOP. A more interesting menhir stands prominently on the left of the road, at the entrance of Kirkop village from the Valletta side. It is a roughly squared block of globigerina limestone forming part of the retaining wall of a field. Originally it was shaped as a parallelepiped 3 ft. wide, $1\frac{1}{2}$ ft. thick, and $10\frac{1}{2}$ ft. high; but in comparatively recent times its top was chipped to fix a stone cross.